

Марія Сосницька

МОТИВ МІЖПЛАНЕТНОЇ ПОДОРОЖІ В ДИТЯЧІЙ НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ (ЗА ТВОРАМИ КІРА БУЛИЧОВА ТА РОБЕРТА ХАЙНЛАЙНА)

***Анотація.** У статті досліджується реалізація мотиву міжпланетної подорожі та ініціація подорожжю в дитячих науково-фантастичних творах Кіра Буличова «Гай-до» та Роберта Хайнлайна «Між планетами» і «Маю скафандр – готовий подорожувати». Акцентовується увага на особливостях часопросторових відносин у структурі творів.*

***Ключові слова:** мотив міжпланетної подорожі, хронотоп, час і простір, ініціація, Кір Буличов, Роберт Хайнлайн.*

Науково-фантастична проза – багатогранний феномен світової літератури. Ставлення наукової фантастики як жанру пов'язане з науково-технічним прогресом у ХІХ – ХХ ст., але остаточно вона формується у ХХ ст. Синтез фантастичної та наукової думки створив нові художні образи, віддзеркалені не лише в науці й техніці, але й у культурному та літературному житті.

Науково-фантастичні твори, адресовані дітям та підліткам, є складовою дитячої літератури. Для юних читачів працювало багато зарубіжних та вітчизняних фантастів, найвідомішими серед яких є Роберт Хайнлайн, Рей Бредбері, Террі Пратчетт, Йон Колфер, Кір Буличов, Євген Велтістов, Володимир Владко, Анатолій Дімаров, Олександр Тесленко та ін. Проте критерії розмежування «дитячих», «юнацьких» та «дорослих» науко-фантастичних творів залишаються проблематичними через універсальність жанру наукової фантастики.

Сьогодні явище наукової фантастики є об'єктом студій багатьох учених, не тільки літературознавців, але й мовознавців, соціологів, культурологів, істориків, філософів та педагогів. Проблемами наукової фантастики займалися Ц. Тодоров, О. Ковтун, Т. Тимошенко, Є. Цветков, О. Бочкова, Н. Булаєва, Т. Чернишова, Н. Шоліна, А. Нямцу, Ю. Кагарлицький, О. Стужук та ін.

Питання хронотопу в художньому творі є одним із найбільш актуальних у сучасному літературознавстві. Провідна роль у розробці категорії хронотопу належить М. Бахтіну та Д. Лихачову. Поглибленню вивчення категорії хронотопу сприяли студії Ю. Лотмана, В. Топорова, В. Іванова, В. Халізева, С. Скварчинської, Ю. Степанова, А. Єсіна, Н. Копистянської та ін.

Хронотоп виконує жанротворчу та смислотворчу функції, будує часопросторові відносини в структурі художнього твору, відображає авторську картину світу. Позаяк наукова фантастика має тенденцію до ускладнення часопросторових відносин у художньому тексті, то проблема організації хронотопу є визначальним моментом для цього жанру. Фантастична проза має специфічний хронотоп, відмінний від нефантастичної літератури: час та простір у ній можуть змінювати низку своїх властивостей, поширені мотиви переміщення в часі, космічних подорожей, паралельних світів, перевищення швидкості світла, анабіозу.

Хронотоп дороги в науково-фантастичних творах реалізується через зображення міжпланетної подорожі. **Мета нашого дослідження** – виявити особливості реалізації мотиву

подорожі в дитячих науково-фантастичних творах Кіра Буличова та Роберта Хайнлайна. Мета зумовлює розв'язання таких **завдань**: проаналізувати художню специфіку хронотопу міжпланетної подорожі в науково-фантастичних творах для дітей та юнацтва, розкрити зв'язок мотивів міжпланетної подорожі та ініціації головного героя.

Об'єктом дослідження обрано повісті Кіра Буличова «Гай-до» (1988) та Роберта Хайнлайна «Між планетами» («Between Planets», 1951) і «Маю скафандр – готовий подорожувати» («Have Space Suit – Will Travel», 1958).

Кір Буличов (1934–2003, справжнє ім'я Ігор Всеволодович Можейко) є одним із найбільш популярних радянських фантастів. Він був відомим ученим-сходознавцем, доктором історичних наук, але справжню славу йому принесли дитячі фантастичні твори. Науково-фантастичний цикл «Пригоди Аліси» став візитівкою письменника, а його головна героїня – школярка ХХІ століття Аліса Селезньова – кумиром радянських дітей.

Роберт Хайнлайн (1907 – 1988) – творець американської наукової фантастики, професійний письменник, поряд з Артуром Кларком та Айзеком Азімовим входив до «Великої трійці» фантастів США. Хайнлайн є автором понад 30-ти науково-фантастичних романів, серед яких вирізняються цикли юнацької та дорослої прози. Літератор нагороджений преміями «Х'юго» та «Неб'юла».

Кір Буличов і Роберт Хайнлайн зуміли створити неповторні фантастичні світи, що полонили уяву дітей та юнацтва. Їхні герої – молоді хлопці чи дівчата – проходять через низку випробувань, щоб досягти моральної зрілості. Міжпланетна подорож стає для персонажів не тільки переміщенням у просторі, але і шляхом до подолання своїх страхів, до відкриття прихованих ресурсів і ствердження в суспільстві дорослих.

Реалізація мотиву міжпланетної подорожі потребує космічного простору, тому ареною для пригод юних героїв стають планети, галактики і цілий Всесвіт. Поряд із топосами реальних місць і космічних об'єктів у прозі Кіра Буличова і Роберта Хайнлайна з'являються топоси з вигаданою географією, які в поєднанні утворюють нові багатомірні світи. М. Бахтін зазначає: «Щоб авантюра могла розгорнутися, потрібен простір, і багато простору» (Переклад із російської наш. – М. С.) [1, с. 249]. Для переміщення космічними шляхами героям необхідні міжпланетні кораблі, ракети, катери, скафандри. З ними часто пов'язана складна психологічна та філософська проблематика, тому їхні образи є вагомими в художній структурі аналізованих творів,

Повість Кіра Буличова «Гай-до» (1988) входить до циклу «Пригоди Аліси». Самаон Гай та його донька Ірія Гай із планети Вестер конструюють розумний корабель Гай-до, назва якого з вестерської мови перекладається як «Брат Гай». Після смерті батька Ірія знаходить на непривітній планеті П'ять-чотири вмираючого землянина Тадеуша Сокола та закохується в нього. Зустріч із ним змінює «найсильнішу та наймужнішу жінку у Всесвіті» на ніжну та турботливу дружину й матір. Сумуючи за своєю господинею, Гай-до втікає на Землю, але на нього нападає невідомий корабель, і він потрапляє на звалище космічних кораблів у Сахарі. Саме там його знаходять московські школярі ХХІ століття Аліса, Аркаша і Пашка, які вирішили взяти участь у перегонах до Місяця. Гай-до розповідає дітям про стародавню базу мандрівників, яку він бачив на планеті П'ять-чотири, і вони разом летять туди за абсолютним паливом для перегонів. Виявляється, що планета перебуває під владою тирана – Вічного юнака, який прагне захопити світ. Школярі скидають його режим, звільняючи народ від правління деспота.

Вихідною точкою в сюжеті повісті є зустріч героїв із розумним кораблем Гай-до, яка мотивує хронотоп подорожі. Гай-до володіє штучним інтелектом, наділений людськими емоціями. Він стає другом для дітей, виступає «своїм», безпечним простором, оберігає

школярів та допомагає їм. Корабель – це не просто транспортний засіб, він персоніфікується і стає одним із героїв повісті. Для його конструкторки Ірії Гай корабель Гай-до уособлює згаяний, знівечений час її дитинства та юності, який вона хоче забути. Батько виховує Ірію як чоловіка та ізолює дівчину від соціуму: «Ірія не підозрювала, що існує інше життя, у якому дівчата не піднімають штангу, не стрибають з даху на землю, не водять гоночних автомобілів і не займаються боксом. Вона була впевнена, що так живуть усі дівчата у Всесвіті» (Тут і далі переклад із російської наш. – М. С.) [2, с. 8]. Намагаючись пристосуватися до нового реального світу, дівчина відштовхує своє минуле, частиною якого є Гай-до.

Повість Кіра Буличова починається епізодом конференції за участі вчених із 342 планет, у такий спосіб автор демонструє розширений простір космосу. Утім, простір сюжетної дії обмежений планетами Вестер, Земля та планетою П'ять-чотири, а корабель Гай-до стає засобом, який дозволяє героям рухатися цим маршрутом у космічному просторі. Надшвидке переміщення Гай-до пояснюється дією гравітаційних двигунів: «Як відомо, тяжіння передається гравітонами <...>. Гравітони, на відміну від інших частинок, рухаються швидше за швидкість світла, тобто майже миттєво» [2, с. 78]. Корабель здійснив стрибок до планети П'ять-чотири за 3 години 31 хвилину, але для його пасажирів цього часу не існувало: діти заплющили очі, а потім відкрили вже на новому місці. Таким чином, письменник звернувся до мотиву надшвидкості, поширеного в науковій фантастиці, що дає змогу наголосити на відмінності між астрономічним та психологічним часом. Мотив міжпланетної подорожі в науковій фантастиці також пов'язаний із мотивом зустрічі із інопланетними створіннями. Крім інопланетянки Ірії Гай на своєму шляху діти зустрічають мешканця планети П'ять-чотири Дікодіма, який виявився шпигуном Вічного юнака. Огидна зовнішність Дікодіма виявляє його зрадницьку сутність – сіра слизька куля, що може вислизнути в найвужчу щілину.

У повісті можна умовно виділити дві паралельні сюжетні лінії: перша пов'язана з пригодами московських школярів, друга – Ірії Гай та її чоловіка. У кульмінаційному моменті події на планеті П'ять-чотири набувають репортажності: одна сюжетна лінія різко змінює іншу, і навпаки, що демонструє одночасність та динамічність подій. У розв'язці повісті події концентруються й «стягуються» в одну подієву точку.

Для Аліси Селезньової пригоди в космосі стали своєрідною ініціацією-випробуванням. Кинута тираном у підземелля, дівчинка навч зіштовхнулася зі своїми страхами (долає павуків, які харчуються людськими страхами та величезну стоногу). Героїня знає, що на її поміч чекають друзі, вона мужньо йде вперед, освітлюючи свій шлях однією свічкою, отже, вихід із підземелля символізує її переродження, перемогу над собою. Особиста мета школярів (перемога в перегонах до Місяця) у творі виростає до глобальної – визволення народу від жорстокого правителя та руйнування його планів щодо захоплення інших світів. За допомогу в цьому Аліса отримує диплом почесної спадкової принцеси імперії.

Дон Харві (Don Harvey) – головний герой повісті Роберта Хайнлайна «Між планетами» (1951) – звичайний школяр-випускник із Нью-Мексико. Він отримує радіограму від батьків з Марсу, які вимагають, щоб син терміново летів до них. Дон повинен передати батькові від його друга доктора Дадлі Джефферсона загадкову каблучку, через яку хлопця переслідують спецслужби Землі. Але через війну між Землею та її колонією Венерою Дон застрягає на останній і приєднується до армії Опору Республіки Венера. Через багато років уже солдата Дона відшукує таємнича Організація, яка складається з учених, і відкриває йому секрет каблучки. Виявляється, що прикраса містить новітні знання з керування простором і може вирішити результат війни: «У цій каблучці міститься життя і смерть багатьох, дуже багатьох людей» (Тут і далі переклад із англійської наш. – М. С.) [3]. Учені

Організації будують корабель за принципом новітньої технології переміщення на великій відстані, на якому летить Дон, щоб врятувати вчених Марсу і своїх батьків від знищення військовим десантом із Землі.

Отже, звичайна пластикова каблучка стає причиною розгортання плетива пригод в житті Дона, хоча він не усвідомлює цього. Через цю каблучку вмирає доктор Дадлі Джефферсон, Дон переслідується спецслужбами Землі, і вона стає ключем до порятунку його батьків. Знання, які містить каблучка, дають змогу Венері відстояти свою незалежність і припинити міжпланетну війну із Землею.

На початку твору космічний простір подій чітко окреслений за допомогою вказівки на особливий родовід героя: «Батько народився на Землі; мати належала до другого покоління поселенців Венери. <...> вони зустрілися й одружилися на Місяці <...>» [3], а сам Дон народився на борту космічного корабля в невагомості. Світ майбутнього перебуває на порозі війни космічного масштабу, із початком війни простір бойових дій стає для Дона ізолюючим, відокремлює його від батьків, які працюють ученими на Марсі. Дон опиняється на Венері, відрізаний від усього світу, тому що всі міжпланетні рейси на час війни скасовані.

Прямуючи до Марсу, де він опиняється лише через багато років у складі екіпажу воєнного корабля «Маленький Давід», Дон повинен відбути низку складних переміщень: на гелікоптері від школи до аеродрому в Альбукерку – на ракеті «Санта Фе Трейл» до Нью-Чикаго – на ракетному кораблі «Дорога слави» до орбітальної станції «Терра Орбітальна», де він повинен пересісти на міжпланетний лайнер «Валькірія» до Марсу, але через війну він прямує до Венери. Шлях до неї займає три місяці, щоб скоротити психологічний час, пасажиром пропонують зануритися в анабіоз, але Дон відмовляється: «Він був занадто життєлюбний, щоб свідомо насолодитися тимчасовою «смертю» заради того, щоб врятуватися від нудьги довгої дороги» [3].

Дон прибуває у вигадане місто Венери Нью-Лондон: він «був негарним, незручним і недобудованим, проте спонукав до дій» [3]. Нью-Лондон приймає Дона, хлопець знаходить там роботу посудомийника в дешевому ресторані і нових друзів – китайця Чарлі і дівчину Ізабель Костелло. Пропрацювавши в ресторані тиждень, він відчуває себе так, ніби прожив тут усе життя. У повісті з'являються інші фантастичні топоси Венери: Великий, Південний острови, Східна Стрілка та Острови Могильного Камня, Губернаторський Острів, міста Куї-Куї та Боконон.

Подорож для Дона стає перетворенням хлопця на чоловіка (ініціацією). На початку повісті Дон Харві – це юнак із заможної сім'ї, який перебуває у звичному шкільному просторі. Перший етап дорослішання Дона відбувається після допиту спецслужбами Землі: «Здавалося, що пройшов місяць і він відчув себе дорослішим років на десять» [3]. Другий етап відбувається на війні: там Дон перетворюється на солдата та мужнього чоловіка. Остаточно особистість Дона формується після рятівної місії вчених Марсу у складі екіпажу корабля «Маленький Давід», що володіє новим способом переміщення в просторі. Корабель лише на одинадцятий день польоту у стані «розриву безперервності» входить у звичайний вимір біля Марсу. Там вони зустрічають ворожу ескадру з Землі і знищують її. Ці події приводять Дона до розуміння власного життєвого призначення: «Тепер він знав, що його місце – в космосі, там, де він народився. Будь-яка планета була для нього просто готелем; космос же був його домом» [3]. Він вирішує стати членом тривалої експедиції на космічному кораблі «Шукач», а дівчина Ізабель стане його дружиною.

Інша повість Роберта Хайнлайна «Маю скафандр – готовий подорожувати» оповідає історію Кліффорда Рассела (Clifford Russell), або Кіпа, хлопця, який мріє потрапити на

Місяць. Головний герой виграє в лотерею старий скафандр, який приводить у робочий стан. Він випадково опиняється в полоні у ворожого хробаколикого інопланетянина («wormface» alien), де знайомиться з дванадцятирічною дівчинкою-генієм Крихіткою (Peewee) та Меммі (Mother Thing) – незвичайним високорозвиненим та доброзичливим створінням. На Плутоні ціною обмороження кінцівок Кіпу вдається послати сигнал про допомогу на Вегу, і їх рятують земляки Меммі. Після одужання Кіпа на планеті галактичної співдружності Ланадор відбувається суд, результатом якого є знищення хробаколикої та виправдання земної рас. Діти повертаються на Землю, привозячи з собою новітні знання про можливість подорожей у часі та просторі.

Кіп дає своєму скафандру ім'я – «Оскар – механічна людина», тим самим оживлюючи предмет. Для Кіпа скафандр стає другою шкірою, «своїм» простором, який захищає його від навколишнього світу. Р. Хайнлайн використовує простір скафандру як вихідний пункт космічної подорожі.

Кіп Рассел – випускник, він стоїть перед «порогом», який набуває соціального значення – визначення професії, але випадок (викрадення ворожим інопланетянином) втручається в його земний часоплин, починаються космічні пригоди. Космос стає для Кіпа авантюрним простором, де може трапитись будь-що, але, з іншого боку, він обмежений ним, ізольований, позаяк за межами корабля або скафандра – смертельний вакуум. У творі наявний циклічний хронотоп: міжпланетна подорож Кіпа включає декілька локусів: Земля (Сентервіль) – Луна – Плутон – Вега – Ланадор – Вега – Земля (Нью-Джерсі, Сентервіль), таким чином, герой, описавши коло, повертається у вихідну точку – додому.

Уповільнення часу переживань відбувається у психологічних станах страху, очікування, втоми. Година, яку Кіп проводить на допиті у ворожого хробаколикого інопланетянина, здається йому всім життям «<...> години здавалися днями» (Тут і далі переклад із англійської наш. – М. С.) [4]. На Місяці діти втікають з космічного корабля хробаколикого, але втома та брак кисню також розтягують шлях, який «<...> здавався безкінечним <...>» [4].

Для скорочення психологічного сприйняття часу хлопець приймає пігулку снодійного і прокидається через п'ять днів на суворому та далекому Плутоні. Він опиняється на станції хробаколик у льосі, де проводить невизначену частину часу, займаючи себе головоломками та підрахунками. Час у цьому замкненому просторі зупиняється для Кіпа, як і його годинник, хлопець лічить час тільки банками консервів, якими його годують.

Очікування визволення з полону Крихіткою розтягує час для головного героя: «Тиша стояла цілу вічність – три удари серця» [4] або «Її [Крихітки] не було дві хвилини; вони здалися мені вічністю» [4]. Розтягнення часу також відбувається у зв'язку з інтенсифікацією подій оповіді. У Кіпа є 20 хвилин, щоб вийти на поверхню Плутона і подати сигнал про допомогу на Вегу, рахунок іде на хвилини. Кіпу потрібно пройти невеликий, але складний і довгий для героя шлях на буревійному плутоніанському вітрі. Хлопець прив'язує мотузку, яка слугує йому орієнтиром; коли вона розбивається від холоду, то для Кіпа обривається остання нитка, що зв'язує його з життям. Назад Кіп вже рахує шлях не ярдами, а кроками, а потім просто повзе. Вибравшись із цього «крижаного пекла», обморожений, втомлений, хлопець втрачає рахунок часу, час після таких інтенсивних подій для головного героя розтягується і зовсім втрачає свою цінність, герой вимірює тривалість свого життя повітрям в скафандрі: «<...> повітря в мене залишилось години на чотири» [4].

Після одужання Кіпа герої терміново вирушають з Веги до іншої галактики – Малої Магелланової Хмари на суд. Для Кіпа стає незрозумілим, як вони подолали таку величезну відстань (адже від Сонця до Ланадору 167 000 світлових років) і не постарішали, але

Крихітка пояснює, що це переміщення зовсім не зайняло часу: «<...> пряма лінія зовсім не обов'язково є найкоротшою відстанню між двома точками» [4]. Хлопець розуміє, що є й інші населені планети, крім Землі та Веги, світ значно ширший, ніж він собі уявляв. У залі суду Кіп зустрічає багато інопланетних створінь: «Вони були найрізноманітніші, і я не впевнений, що серед них знайшлися хоч би два один на одного схожих» [4], прийом показу цілого через частину дає змогу ще більше розширити горизонталь космосу. У сприйнятті головного героя подорож зайняла кілька тижнів, але на Землі цього часу не було (Кіп повертається в той час, з якого був вилучений).

Герой рятує людство від інопланетного загарбання, приносячи на Землю новітні знання про можливість подорожей у часі і просторі. Ініціація подорожжю для Кіпа стала шляхом до розуміння себе, визначення майбутньої професії – конструктора скафандрів.

У творі наявне уривчасте переміщення героя у часі та просторі, оскільки в перехідних точках він перебуває у зміненому стані свідомості (втрачає свідомість, приймає снодійні пігулки, його опромінюють паралізуючою зброєю). На початку твору спостерігаємо вертикальний рух угору (вихід у космос), далі відбуваються переміщення як по горизонталі, так і по вертикалі, кожна точка розширює межі космосу, але з розширенням космосу відбувається розширення свідомості та уявлень головного героя.

Локалізація фантастичного в образах творів відбувається в умовному майбутньому часі, для конкретизації часу подій використовується опосередкована деталь. У повісті «Гай-до» такою деталлю стає списаний корабель «Тітанус», виготовлений 16 листопада 2059 року. У творі «Між планетами» представлена умовна майбутня війна, терміни війни вказані через розлуку головного персонажа з батьками: «Це було багато років тому <...>» [3]. У повісті «Маю скафандр – готовий подорожувати» рік сюжетного часу представлений через опосередковану деталь – старий програвач марки «Узбкор» моделі 1950 року, проте відомий точний день початку пригод – п'ятниця, перед Днем праці. Фантастичні твори часто не містять прямого датування подій, для них характерно псевдодатування, наприклад, історія Меммі («Маю скафандр – готовий подорожувати») на суді починається словами «О 9 : 17 п'ятого числа <...>» [4], подорож Аліси та її друзів («Гай-до») відбувається під час шкільних літніх канікул, також є вказівка на день космічних перегонів – 2 серпня, а ракетний корабель «Дорога слави» Дона Харві («Між планетами») стартує «<...> о 9 : 03 : 57 наступного ранку» [3].

Таким чином, проаналізовані науково-фантастичні твори характеризуються ускладненим хронотопом, який співвідноситься з мотивами швидких та надшвидких переміщень у просторі, подорожжю у часі, анабіозу. Розширення космічного простору часто супроводжується ущільненням часу, за який герої повинні подолати шлях на космічному кораблі, або його відсутністю. Також мотив міжпланетної зустрічі пов'язаний із мотивом зустрічі або контакту з інопланетними створіннями. Подорож стає не тільки переміщенням у часі і просторі, але й ініціацією для героїв, які повинні пройти через низку випробувань.

Література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
2. Бульчев Кир Новые приключения Алисы. Фантастические повести : [повести] / Кир Буличов. – М. : Детская литература, 1990. – С. 6–176.
3. Heinlein R. Between Planets [Електронний ресурс] / Robert Heinlein – Режим доступу до повісті : <http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=73042>

4. Heinlein R. Have Space Suit – Will Travel [Электронный ресурс] / Robert Heinlein. – Режим доступа до повісті : [http://www.e-reading-lib.org / book.php?book = 73052](http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=73052)

Mariya Sosnytska

**The Motive of Interplanetary Travel in Children's Science Fiction
(based on the stories of Kir Bulychov and Robert Heinlein)**

Summary. The article examines the implementation of motive of interplanetary travel and trip initiation in children's science fiction of Kir Bulychov «Guy-do» and Robert Heinlein «Between Planets» and «Have Space Suit – Will Travel». Attention is focused on features of temporal-spatial relations in the story structure, which tend to complication.

Keywords: motive of interplanetary travel, chronotope, time and space, initiation, Kir Bulychov, Robert Heinlein.

Мария Сосницкая

**Мотив межпланетного путешествия в детской научной фантастике
(по произведениям Кира Булычева и Роберта Хайнлайн)**

Аннотация. В статье исследуется реализация мотива межпланетного путешествия и инициация путешествием в детских научно-фантастических произведениях Кира Булычева «Гай-до» и Роберта Хайнлайна «Между планетами» и «Имею скафандр – готов путешествовать». Акцентируется внимание на особенностях временно-пространственных отношений в структуре произведений.

Ключевые слова: мотив межпланетного путешествия, хронотоп, время и пространство, инициация, Кир Булычев, Роберт Хайнлайн.